

Van rariteitenkabinet tot gedragmuseum

J. A. R. A. M. van Hooff

'Een gedragmuseum', zo heeft de beroemde pionier op het gebied van de dierentuinbiologie, de Zwitser Heini Hediger de dierentuin eens genoemd. In musea verzamelen we voorbeelden van de rijkdom aan verschijnselen die de natuur oplevert, en aan waardevol geachte cultuurproducten die de mens zelf in de loop van zijn geschiedenis heeft voortgebracht. Dat betekent conserveren. In het natuur-historische museum kan dat niet anders dan met chemische conserveringsmiddelen, waardoor de verscheidenheid aan levensvormen bewaard blijft in de vorm van verstarde staketsels.

De dierentuin richt zich op het bewaren en behouden van levende wezens. Het conserveringsmiddel is daar de natuurlijke voortplanting, met alle rijkdom aan natuurlijk gedrag die daarbij hoort. Die taak wordt des te belangrijker, nu de levensruimte voor tal van soorten in de vrije natuur zienderogen afneemt en de dierentuin voor vele van die soorten een van de laatste vluchthavens is waarbinnen voortbestaan mogelijk zou kunnen zijn. Maar dat kan alleen maar zin hebben, als we tegelijk de hoop kunnen blijven koesteren dat dierentuinen niet de allerlaatste, en eigenlijk alleen maar tijdelijke, vluchthavens zullen kunnen wezen.

De hedendaagse dierentuinen realiseren zich meer en meer hoe belangrijk hun functie in het veiligstellen van het voortbestaan van soorten is. Dat is niet altijd zo geweest. De boeiende geschiedenis van de zoölogische menagerie laat dat duidelijk zien. Die begon meestal als een soort rariteitenkabinet waar de burger zich kon vergapen aan zonderlinge schepsels uit verre landen, die hij nooit zelf zou kunnen bezoeken. We staan daarmee aan het begin van wat we nu serieus nemen als de educatieve en tegelijk recreatieve functie, die ook nu tot de hoofdtaken van de dierentuin behoort. Want door de mogelijkheid dieren van zeer nabij te kunnen aanschouwen, kan in de dierentuin de belangstelling worden wakker geroepen die uitmondt in zorg om de natuur. En dat moet de brede basis zijn van alle natuurbewoud.

De meeste dierentuinen, die zo rond het begin en midden van de vorige eeuw verschenen, hadden van meet af aan een nauwe band met de wetenschapsbeoefening. Maar het waren wel vooral de morfologen en anatomen die daaraan te pas kwamen. Van de meeste soorten hadden levende exemplaren in dierentuinen slechts een korte verblijfsduur; ze belandden al spoedig op de snijtafels van een of ander zoötomisch instituut. De natuur was — zo leek het toen nog — oneindig rijk en uit de nog ongerept schijnende wildernis konden nieuwe exemplaren worden betrokken om de weggevallen individuen te vervangen.

De dierentuinen zijn dan ook niet voor kritiek gespaard gebleven, een kritiek die zelfs heden ten dage nog niet helemaal verstomd is, ook al moeten de meest ernstige critici erkennen dat de dierentuin een geweldige ontwikkeling heeft doorgemaakt. Men ging steeds meer aanstoot nemen aan de vaak kerkerachtige huisvesting die vele soorten genoten. Kon daar sprake zijn van leven in welzijn? De dierentuinen hebben zich die kritiek altijd aangetrokken. Al in het begin van deze eeuw zie we pogingen om te komen tot meer 'natuurlijke' verblijven. En hoewel de dieren daarmee vaak zeker niet slechter af waren, moeten we ons realiseren, dat de verbeteringen aanvankelijk nog nauwelijks wetenschappelijk gefundeerd waren: de verblijven oogden aangenamer, maar of de bewoners de zaak ook met dezelfde ogen zagen bleef zeer de vraag.

Pas in de laatste paar decennia is er een wezenlijke verandering. Met het opkomen van wetenschappen als de ethologie en de ecologie, die het natuurlijke gedrag van dieren en de omstandigheden waaronder dat zijn functionele rol vervult bestuderen, zien we ook een ander soort dierentuin tot ontwikkeling komen. Het is niet meer zozeer een uiting van zoölogische verzamelwoede, een uitgevouwen ark van Noach met van zoveel mogelijk soorten een stelletje, keurig systematisch naast elkaar gerangschikt, maar het wordt meer en meer een reconstructie van natuurlijke biotopen en de levensgemeenschappen die daarin thuis horen. De grens tussen dierentuin en wildpark zien we vager worden.

Het belangrijkste is echter, dat dierentuinen zich meer en meer gaan afvragen, hoe de dieren zodanig gehouden kunnen worden, dat de natuurlijke gevarieerdheid aan gedrag zich zoveel mogelijk kan ontplooiën.

Voor veel soorten die in gemeenschappen leven, is het sociale gedrag daarbij van het grootste belang. Nu is sociaal samenleven niet uitsluitend een kwestie van pais en vree. Het heeft kanten die wij als menselijke waarnemers niet direct als 'aardig' ervaren, bijvoorbeeld de wedijver tussen mannetjes van vele soorten om de toegang tot wijfjes. De erkenning hiervan levert wel enkele leuke probleempjes op, die tekenend zijn voor het soort vragen waarvoor dierentuinen komen te staan, als zij er werkelijk naar gaan streven om diersoorten niet uitsluitend te behouden als een soort gedomesticeerde levende weefselweken, die alleen maar een gedeeltelijke afbeelding zijn van wat we in de natuur kunnen aantreffen. Want het lijkt geen twijfel dat soorten die generatie na generatie in de dierentuin verblijven, een proces van 'ongewilde teeltkeus' ondergaan, dat leidt tot een soort dierentuindomesticatie. De eigenschappen die in het wild het voortplantingssucces van dieren bepalen — en die dus uiteindelijk ook bepalend zijn voor de evolutionaire gang van een soort — kunnen een succesvol houden in gevangenschap best wel eens in de weg staan. Makke en apathische dieren, die in het wild maar een geringe voortplantingskans gehad zouden hebben, kunnen het in de dierentuin juist wel goed doen. Maar zeker als we dieren in gevangenschap willen behouden als een soort reservepool, dan is het nodig ervoor te zorgen, dat we dieren behouden met hun volledige repertoire aan gedragseigenschappen.

De vraag wordt dan ook: hoe kunnen we in de dierentuin een milieu creëren dat maakt dat de optimistische visie van Heini Hediger op de dierentuin ook werkelijk geldig is. Het is duidelijk: de dierentuin is enthousiast aan een nieuw leven begonnen, maar het is nog geen gemakkelijk bestaan; er liggen nog heel veel uitdagingen. Één ding evenwel is zeker: de dierentuin in zijn zich vernieuwende gedaante is meer dan ooit een cultuuroord van grote betekenis.

In zijn lange en bewogen historie heeft ons jubilerende 'Artis' al die ontwikkelingen meegemaakt. Het jubileum is een goed moment om weer eens over de schouder te kijken en kennis te nemen van de rijke geschiedenis van de Hollandse dierentuinen en wat daaraan vooraf ging. Hopelijk draagt het bij tot de waardering van het verschijnsel dierentuin. Die waardering is best welkom als stimulans bij de ontwikkelingen die nog komen gaan.

Menagerieën in Holland in de 17e en 18e eeuw

F.F.J.M. Pieters en M.F. Mörzer Bruyns

Inleiding

De belangstelling voor de natuur is de mens van nature eigen, en in het bijzonder de belangstelling voor de dierenwereld. Sinds mensenheugenis is er ook altijd interesse geweest in 'wilde dieren' uit andere landen. De in vroeger eeuwen rondtrekkende zwervers met o.a. gedresseerde beren, apen en slangen (incidenteel zelfs een neushoorn) en later het beestenspul op kermissen en jaarmarkten hadden daardoor een bestaan¹.

De nieuwsgierigheid naar exotische dieren werd aangewakkerd door berichten van reizigers en zeevaarders. De ontwikkeling van scheepvaart en handel is daardoor de basis geweest voor het ontstaan van verzamelingen van exotische dieren in tuinen en binnenplaatsen. Deze ontwikkelden zich tot menagerieën, waarvan enkele in Holland in de 17e en 18e eeuw grote internationale vermaardheid verwierven.

Oorsprong en betekenis van menagerieën

De benaming 'menagerie' werd voor het eerst gebruikt in 1552, toen keizer Maximiliaan II er een liet aanleggen bij zijn jachtslot Ebersdorf nabij Wenen². De term raakte in het taalgebruik in zwang in de tweede helft van de 17e eeuw in Frankrijk, toen Lodewijk XIV de oude menagerie van Lodewijk XIII opnieuw liet vormgeven en inrichten als park voor exotische diersoorten. Dit initiatief werd nagevolgd, ook buiten Frankrijk. Sindsdien is de term 'menagerie' in het algemeen gebruikt voor alle soorten verzamelingen van (exotische) dieren in gevangenschap, onafhankelijk van de omstandigheid of zij werden gehouden voor het genoeg, ten behoeve van de keuken, voor de jacht, voor de wetenschap, voor de handel, of voor de kunst³.

In Nederland kwamen al vanaf de 14e eeuw verzamelingen van exotische dieren voor. Witkamp geeft daarvan een uitvoerig overzicht⁴. Hij vermeldt o.a. dat er in de menagerie van de graven van Henegouwen te 's-Gravenhage in het midden van de 14e eeuw verzamelingen waren van papegaaien, honden, valken, paarden, beren, leeuwen en ook wel eens een dromedaris.

De oorsprong van veel van deze 'dierentuinen' is geweest, dat aan vorsten en andere hooggeplaatste personen uit erkentelijkheid voor hun hulp en steun door handelscompagnieën en zeevaarders bezienswaardige exotische dieren werden geschenken. De daardoor ontstane menagerieën werden, zoals dat betaamde, fraai en monumentaal ingericht. Zij kregen daarmee een functie als bezienswaardigheid. De verscheidenheid en zeldzaamheid van hun levende have en de pracht van de aanleg bepaalden voor een groot deel het aanzien van de betreffende menagerie.

De menagerieën en de daarbij behorende kabinetten waren ook van belang voor de studie van de natuurwetenschappen, vooral voor verschillende aspecten van de dierkunde, zoals het onderkennen van soorten en hogere categorieën (diersystemiek en

1 L.C. Rookmaaker, 'Captive rhinoceroses in Europe from 1500 until 1810', *Bijdragen tot de Dierkunde* 43 (1973) 39-63.

2 U. Giese, 'Tiergärten in Renaissance und Barock'; 'Die ersten 100 Jahre des Schönbrunner Tiergartens' in: W. Fiedler ed., *Tiergarten Schönbrunn. Geschichte und Aufgaben* (Wien 1976) 30-48; 48-67.

3 G. Loisel, *Histoire des ménageries de l'antiquité à nos jours* (Parijs 1912) I 6-8.

4 P.H. Witkamp, 'De diergaarden van vroegeren en lateren tijd inzonderheid de diergaarde van het Koninklijk Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra, te Amsterdam' in: H. Schlegel, *De dierentuin van het Koninklijk Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam zoologisch geschetst* (Amsterdam 1872) I-XXVIII; id., 'Vroegere diergaarden en beoefenaars der dierkunde, inzonderheid met betrekking tot de verdiensten der Nederlanders op zoologisch gebied', *Eigen haard* (1888) nr. 22 268-271, nr. 23 293-295, nr. 25 306-308, nr. 26 312-316.

classificatie), het onderzoek van de anatomie, en het bepalen van het verspreidingsgebied (zoögeografie)⁵. De dieren die na een korter of langer verblijf in een menagerie stierven, werden geprepareerd of opgezet, zo mogelijk ontleed en op 'sterk water' gezet of op andere manier behouden. Daarna werden ze in het met de menagerie verbonden kabinet bewaard.

Aansluitend op de functie voor natuurwetenschappelijk onderzoek waren de verzamelingen tevens van belang voor het onderwijs en andere vormen van educatie. In dit opzicht stonden de Hollandse menagerieën ook internationaal in hoog aanzien. Voor sommige was indertijd de handel een belangrijke nevenfunctie, omdat de verschillende 'dierentuinen' uiteraard van nieuwe levende have moesten worden voorzien.

Een geheel ander en zeker niet onbelangrijk aspect is altijd de betekenis van de menagerieën voor de kunst geweest. Veel beeldende kunstenaars in de 17e en 18e eeuw werden hier geïnspireerd door de boeiende vormenrijkdom en kleurenpracht van de exotische diersoorten. Talrijke prachtige kunstwerken zijn daaraan te danken. Zonder die getuigen zou onze kennis van de menagerieën veel geringer zijn dan deze nu is, zoals hierna zal blijken uit de geschiedenis van Blauw Jan te Amsterdam en Het Kleine Loo te Voorburg.

Menagerieën in Holland

Het beste overzicht van menagerieën in Nederland is *Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* van Hendrik Engel⁶. Veel welgestelde burgers hadden in de periode 1600-1800 een rariteitenkabinet, waarin de naturalien goed vertegenwoordigd waren. Sommigen hadden zelfs een menagerie, o.a. Arnoldus Ameshoff op zijn landgoed Amstellust bij Amsterdam, Jacob Temminck te Amsterdam, en de Amsterdamse burgemeester George Clifford op zijn landgoed De Hartekamp bij Heemstede.

Voor de adel was het houden van een menagerie in vroeger eeuwen al gemeengoed. Voor de onderhavige periode noemen wij o.a. die van Hans Willem baron Bentinck (graaf van Portland) en zijn zoon graaf Willem Bentinck op hun landgoed Sorghvliet bij 's-Gravenhage, en die van Mr. Jacob Adriaan baron du Tour. De menagerie en het kabinet van baron du Tour verhuisden in 1760 van Haagambacht bij Loosduinen naar het landgoed Zandvliet bij Lisse⁷.

De hoogste adel had hierbij een leidende positie: alle prinsen van Oranje na Willem de Zwijger bezaten ten minste één menagerie. In 1614 ontving prins Maurits de eerste casuaris die ooit uit Oost-Indië naar Europa was overgebracht ten geschenke. Ook Frederik Hendrik ontving door Nederlandse zeevaarders overgebrachte uitheemse diersoorten, die een bijzondere attractie vormden van zijn paleis Honselaarsdijk in Naaldwijk. Hier zat in 1640 de eerste chimpansee die ooit levend Europa bereikte⁸. De aanvoer van uitheemse dieren was in het begin van de 17e eeuw trouwens al dusdanig

5 F.F.J.M. Pieters, 'Diergaarden in de Nederlanden 1750-1850 en hun betekenis voor de zoölogie' in: *Acta Octavi Conventus Historiae Scientiae Medicinae Matheseos Naturaliumque Excolendae, Bergae ad Zomam...* 1977 (Amsterdam 1978) II 51-72; Witkamp, 'Vroegere diergaarden'.

6 H. Engel, 'Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries', *Bijdragen tot de Dierkunde* 27 (1939) 247-346;

H. Engel, P. Smit e.a., *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* (Amsterdam 1986)².

7 De Artis Bibliotheek (Universiteit van Amsterdam) bezit een origineel kasboek van baron du Tour uit de periode 1758-1763. Zie hierover: R.A.J. Grabandt, 'Aantekeningen bij het kasboek van mr. Jacob Adriaan baron Du Tour', *Leids Jaarboekje* (1969) 147-165.

8 Loisel: spreekt van een orang-oetan, doch Visser is ervan overtuigd dat het een chimpansee betrof: Loisel, *Histoire des ménageries* II 31; R.P.W. Visser, 'De ontdekking van de orang-oetang', 1641-1840', *Spiegel historiael* 10 (1975) 258-265.

dat de Oost-Indische Compagnie te Amsterdam stallen liet bouwen om de aangevoerde dieren te huisvesten.

De menagerieën van koning-stadhouder Willem III en koningin Mary Stuart op Het Loo bij Apeldoorn waren wijd en zijd vermaard. Grenzend aan de koninginnetuin, onder één hoek van het paleis, bevond zich een prachtige schelpengrot die tevens als volière dienst deed. Deze had koningin Mary naar eigen wens laten aanleggen en is onlangs gerestaureerd⁹. Een beschrijving van onder andere de grote volières die dicht bij het jachtslot Oude Loo lagen en de grotvolière van koningin Mary is in 1699 gepubliceerd door Walter Harris¹⁰. Aan de menagerieën van Het Loo bij Apeldoorn kwam een einde door de Franse inval van 1795. De dieren die nog in leven waren werden in 1796 naar de menagerie van het Muséum National d'Histoire Naturelle te Parijs overgebracht¹¹.

De menagerie van Blauw Jan

Geschiedenis

De herberg van Blauw Jan op de Kloveniersburgwal te Amsterdam is rond 1675 gesticht¹². Op de binnenplaats erachter was tot 1784 een menagerie gehuisvest. Deze herberg mocht zich in een enorme populariteit verheugen. Onder een veranda konden de bezoekers plaats nemen om zich met wijn, bier of 'goe nat' te laven, terwijl zij boven hun gelag vier stuivers voor de toegang tot de binnenplaats betaalden. De grote tralie-kooi in het midden van de binnenplaats vormde Blauw Jans beroemde vogelpark. In de zijkamers waren leeuwen, panters en andere zoogdieren, benevens een naturalien-kabinet ondergebracht. Nu en dan werden aan de menagerie etnologische zeldzaamheden toegevoegd. Zo zag men er in 1747 en 1748 de Finse reus Cajanus, die een lengte had van 8 Amsterdamse voeten en 9 duim (= 2,50 m), in 1751 de Friese boer Wybrant Lolkes, die het slechts tot 29 duim lengte (= 75 cm) had gebracht, en in 1764 een 'wilde' genaamd Sychnecta, van de Indianenstam der Mohawks uit Noord-Amerika¹³. Rond 1700 bezocht een zekere Jan Velten deze menagerie regelmatig en hij legde een tekenboek aan van wat er allemaal in Blauw Jan te zien was. Velten tekende hierin o.a. een eskimo en een Noorse reuzin. Uit de titelpagina leren we dat Blauw Jan de bijnaam was van de eerste exploitant, Jan Barentsz Westerhof¹⁴. Van de volgende herbergiers slaagde Anthony Bergmeyer, die vanaf 1742 de zaak voortzette, erin een internationale reputatie te vestigen, omdat hij overal in Europa beesten leverde. Hij verkocht o.a. aan

- 9 M.F. Mörzer Bruyns, 'De vogels van de grotvolière van paleis Het Loo (Apeldoorn)' in: L. Vis ed., *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling van het Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn* (ter perse).
- 10 W. Harris, *Een beschrijving van 's Konings paleis en tuinen van Het Loo* vertaald uit het Engels door L.R.M. van Everdingen-Meyer ('s-Gravenhage 1985)².
- 11 G.A. Evers, 'De menagerie van prins Willem V op Het Loo', *Gelre, Bijdragen en Mededeelingen* 17 (1914) 201-213.
- 12 De herberg stond op de plaats van het huidige perceel Kloveniersburgwal 87-89. J. Vriese, 'Blauw Jan', *Ons Amsterdam* 17 (1965) 270-271.
- 13 De reus en de dwerg staan afgebeeld op de bekende staalgravure uit 1751 (afb. 1). Voor de Mohawk-indiaan zie M. de Roever, 'Een jaar in het buitenland, de reis van een Mohawk-indiaan naar Amsterdam en terug', *Amstelodamum* 72 (1985) 124-128; en G.R. Hamell, 'Mohawks abroad: the 1764 Amsterdam etching of Sychnecta' in: C.F. Feest ed., *Indians and Europe; an interdisciplinary collection of essays* (Aken 1987) 175-193.
- 14 J. Velten, *Wonderen der natuur: Beschreven door Jan Velten, die hij selfs in zijn tijd tot Amsterdam gesien heeft — soo menschen: dieren: bloedeloose diertjes: gevogelte: vissen: hoorens: schelpen: zeegewassen: boomen: planten: bloemen: neffen haar beeltenisse. Met d'pen: na leven geteeckend en al d'voornaemste en vreemste vogelen: en: dieren die Jan Westehof anders/in gemeen genaamt Jan blauw — ofte Blauw Jan — in zijn toonneel ofte vogelparck, vertoont heeft, met*

U I T L E G G I N G D E E Z E R P R E N T V E R B E E L D I N G.

De Herberg van ouds genaamt **BLAAUW JAN**, staande op de Colveniers Burgwal te Amsterdam, is zo bekend, dat geen Vice-voorzitter der Stad verlaet, zonder de Merkwandigheden die in deez Plaat verbeeld zijn. De *apen Plaat* met zyn eersleke Voliere nader die Herberg wordende vertoont met alles wat zo daar, als in particuliere Kamers is te zien. Als: 1. Een paar *Manegege*. 2. Een *Jonge Leeuw* met zyn *Leuwer*. 3. Verkeerde *Tijger*. 4. Twee Ooit-Indische Vogels, *Gafneri* genaamt. 5. Een *Beer* genaamt **WYBRANT LOKKEN**, geboren in Friesland, op het Dooys Oullen, die den 2 Maart 1751, 26 Jaar oud is ge-

weest en niet hooger is dan 20 Duim waar achter, 6. geplaatst is de Berogte **CAJANUS**, die hier langen tyd te zien is geweest, doch naderhand in het Provenciers-huis te Haalen is overleden. Hy was 8 Amsterdamse voeten en 5 duim hoog. Binnen de Voliere zyn rond om Hokken, waar inverscheydensooekende Vogels, als *Dier, Reen, Papegaay, Dacrydion, Apes, I. ronds, Hoeders, Gafneri*, en andere Gafneri's, te beschouwen om hier te verhebben, behoudende alleen menag het voornamte in deez Plaat te brengen, komende een ieder dagelijks de Plaat zelve bezichtigen.

Afb. 1. Staalgravure van de menagerie van Blauw Jan uit 1751, toegeschreven aan C. F. Fritsch (595 × 505 mm). Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam (ook aanwezig in Gemeentearchief). Foto Gemeentearchief Amsterdam.

de Franse koninklijke menagerie te Versailles, aan de keizerlijke menagerie te Schönbrunn, en aan het stadhoudelijk kabinet te 's-Gravenhage. Ook koning Adolf Frederik van Zweden behoorde tot Bergmeyers klanten. Hij vroeg advies aan de oppergeneesheer Abraham Bäck, die hiervoor weer bij zijn vriend Linnaeus te rade ging. Linnaeus schreef Bäck in een brief gedateerd 13 juli 1753:

'Wat mijn goede Blaw Jaen betreft, zo wil ik liever in Holland een zuur wijntje bij hem kopen dan dieren. Liever rondkijken voor mijn geld dan vlees kopen uit zijn winkel. Hij heeft heel aardige dieren: Eysere verken, Ziewet kat, Mieräters enz.; maar de haren gaan overeind staan op mijn hoofd en de luizen knagen aan de wortels, als ik de catalogus bekijk: 300, 100, 50 gulden; kostprijs van een span rijpaarden zonder koetsier. Al zijn dieren zijn mooi, maar het geldje is mooier. En ik misgun de HoogEdele Heer dat

watervrft/na haar levenscolueren afgeset, en alles gedaan door Jan Velten (manuscript in Artis Bibliotheek, Amsterdam ca. 1700).

Alle herbergiers en eigenaars van Blauw Jan worden besproken in I.H. van Eeghen, 'Notaris Hendrik de Wilde en de exotische dierenwereld', *Amstelodamum* 49 (1962) 150-159.

grove geld. Maar wees toch maar zo goed de apen te recommanderen, want zonder gekheid, er zijn geen dieren aardiger, wonderlijker en verschillender en vóór alles zo vol guitenstreken¹⁵.

Naast catalogi (waarvan wij tot op heden geen enkele hebben kunnen opsporen) werden ook regelmatig gravures van wat er allemaal in Blauw Jan te zien was als reclamebiljetten verspreid. Op een ets van Isaac de Moucheron uit ca. 1700 zijn o.a. struisvogels, papegaaien en nog wat kleiner gevogelte afgebeeld. Op de bekende staalgravure uit 1751 van C.F. Fritsch zijn veel meer soorten te zien (afb. 1).

Beroemde bezoekers waren o.a. Sir James Thornhill, Thomas Pennant, professor Heinrich Sander uit Karlsruhe, Carl Heinrich Titius (inspecteur van het keurvorstelijk Saksische kabinet van naturalien te Dresden) en keizer Jozef II; verder prins Willem V, Aernout Vosmaer (directeur van de menagerie van prins Willem V) en professor Petrus Camper¹⁶. Peter Simon Pallas, een bekend zoöloog uit Berlijn, beschreef twee nieuwe diersoorten uit Blauw Jan in zijn *Miscellanea zoologica* ('s-Gravenhage 1766) nl. de kaapse klipdas en het wrattenzwijn.

De herberg van Blauw Jan werd in 1784 verkocht aan Frans Soukes, die er een aarde-werkgrossierderij in vestigde. De aanvoer van exotische dieren lag toen al enkele jaren stil vanwege de vierde Engelse oorlog (1780-1784) waarin de totale aanvoer uit Indië werd stopgezet. Omstreeks 1880 werd de voormalige herberg afgebroken.

De levende have

Er zijn in het ruim 100-jarige bestaan van de menagerie vele tientallen, wellicht honderdtallen exotische en ook inheemse diersoorten in Blauw Jan te zien geweest.

Heel veel soorten verbleven er slechts kort, omdat de menagerie niet zozeer een verzameling was die vanwege de bezienswaardigheid of voor de wetenschap en de kunst werd in stand gehouden, maar voor de handel. Toch was zij steeds de moeite van een bezoek waard vanwege de bijzonderheden die er altijd wel te zien waren.

In de meeste publikaties die over Blauw Jan zijn verschenen wordt wel ingegaan op de aanwezigheid van enkele bijzondere soorten, maar er wordt geen totaaloverzicht van de aanwezige diersoorten gegeven. Er zijn wel uitvoerige gegevens van de menagerie bekend van de periode 1700-1727. De meest uitvoerige documentatie is aanwezig in het in verscheidene publikaties genoemde tekenboek *Wonderen der Natuur* van Jan Velten, ook bekend als *Het boek van Blauw Jan* (ca. 1700). Er is maar één exemplaar van dit manuscript, eigendom van de Artis Bibliotheek te Amsterdam. Een tweede beschrijving is van Sir James Thornhill. Deze is vastgelegd in *Sir James Thornhill's Sketch Book Travel Journal of 1711* in het gedeelte 'Plan of the Amsterdam Menagerie Blauw Jan'¹⁷. Tenslotte leren wij de menagerie kennen uit een zeer precieze inventaris van notaris Hendrik de Wilde, opgemaakt op 4 september 1727 na de dood van eigenaar Evert Metz¹⁸.

Het is niet eenvoudig de gegevens van de tekeningen van Jan Velten te rangschikken en te interpreteren. Zij beelden zoogdieren, vogels, reptielen, vissen en andere dieren, ook

15 Linnaeus schreef deze brief eerst in het Zweeds, maar verviel meteen in het Hollands, omdat hij zich deze taal herinnerde van zijn driejarig verblijf in ons land (1735-1738). K. Hagberg, *Carl Linnaeus de bloemenkoning* (Amsterdam 1964)² 129.

16 Deze bezoekers worden vermeld door Loisel, Van Eeghen en Engel e.a.

17 Voor een geannoteerde teksteditie van Thornhills manuscript zie J. Thornhill, *Sir James Thornhill's sketch-book travel journal of 1711. A visit to East Anglia and the Low Countries*, ed. by K. Fremantle (Utrecht 1975) 2 volumes.

18 In het gemeentearchief Amsterdam, Not. Arch. A'dam 6528, akte 410. Er was toen aan levende have behalve drie apen en een 'pennevarken' uitsluitend een dertigtal vogels; zie Van Eeghen, 'Notaris Hendrik de Wilde'.

abnormale mensen af, meestal zonder tekst; soms zeer fraai en zeer natuurgetrouw, soms erg schetsmatig. Het staat ook wel vast dat niet alle tekeningen vervaardigd werden van dieren en mensen in Blauw Jan. Velten bezocht namelijk ook de hier buiten beschouwing gelaten concurrerende herberg-menagerie De Witte Oliphant op de Botermarkt (nu Rembrandtplein), de stal van de Oost-Indische Compagnie en kermissen. Maar van het merendeel der tekeningen wordt aangenomen dat zij uit Blauw Jan stammen¹⁹. In het boek zijn een groot aantal zoogdieren en vogels afgebeeld, waaronder veel exotische soorten waarvan bekend is, of mag worden aangenomen, dat zij in de menagerie voorkwamen of na hun dood als geprepareerd exemplaar in de verzameling van het kabinet 'voortleefden'.

Zoogdieren

De soorten die het meest de aandacht trokken en daardoor ook bijna steeds door bezoekers vermeld werden, waren de leeuwen en de panthers en incidenteel een tijger. Er worden veel meer roofdieren vermeld en afgebeeld, zoals bruine beren, een neusbeer of coati, een perzische kat, een mangoeste, civetkatten, een palmroller (*Paguma larvata*) en de inheemse steenmarter. Op één van de afbeeldingen van Blauw Jan is ook een zeehond afgebeeld. Die was in ieder geval in 1751 aanwezig.

Apen zijn er waarschijnlijk doorlopend geweest, omdat deze geregeld werden aangevoerd. Dat betreft vooral de kleine apen, zoals meerkatsoorten uit Azië en Afrika, o.a. dianameerkatten (*Cercopithecus diana roloway*) uit Guinée, daarnaast ook bavianen, een brulaap, een penseelaapje en een slingeraap, de z.g. bosduivel uit Suriname. Het is vaak niet mogelijk na te gaan om welke soorten het precies ging. Daarvoor zijn de beschrijvingen te vaag en de afbeeldingen te schetsmatig. De in de literatuur vermelde 'katten van Madagascar' in Blauw Jan zijn waarschijnlijk halfapen (maki's) geweest. Er waren in de loop der jaren verscheidene hoefdieren te zien en afgebeeld. Als de meest opvallende onevenhoevigen moeten worden genoemd een Zuid Amerikaanse tapir, een nijlpaard, een steppenzebra en een kaapse klipdas. Van de evenhoevigen werden genoemd of afgebeeld: herten en hinden, o.a. een muskushert, Indische antilopen, zebroe's, een babiroessa-zwijn, een wrattenzwijn, enkele opvallende schapen (b.v. een vierhoornig) en uitzonderlijke geitebokken.

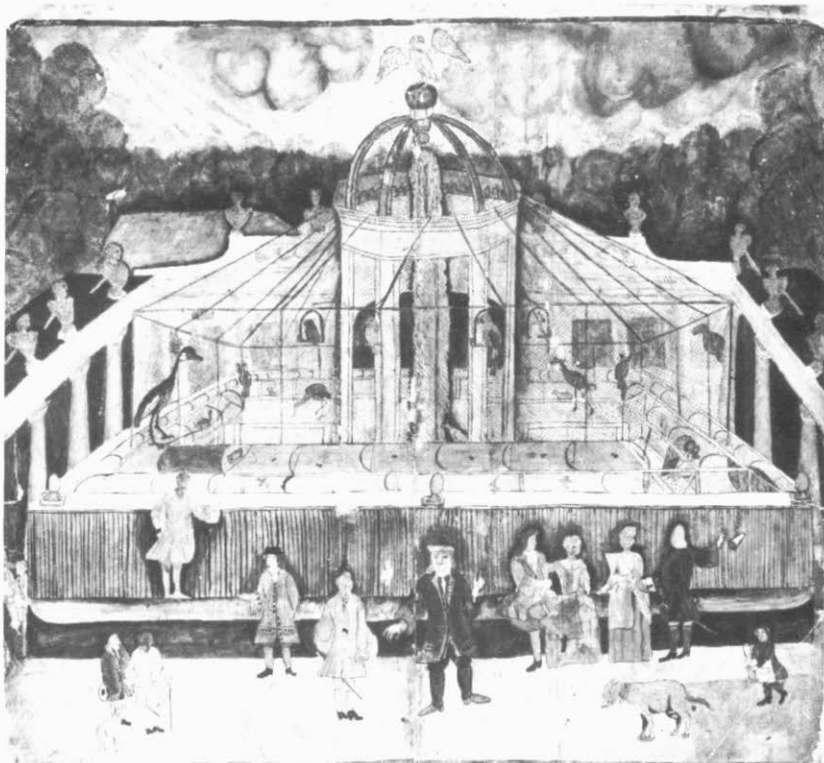
Als knaagdieren kunnen worden vermeld meer gewone soorten zoals het stekelvarken ('pennevarken') en een Noord Amerikaanse bever, maar ook een vliegende eekhoorn, een reuzeneekhoorn, een chipmunk en een hutia-'rat' uit Puerto Rico. Verder waren er nog een kangoeroe, een aardvarken, een reuzengordeldier, een schubdier (*Manis tetradactyla*), een luiaard en miereneters.

Hoewel deze lijst slechts ca. 40 zoogdiersoorten omvat, is het toch memorabel dat er in de 17e en begin 18e eeuw al zoveel en zulke bijzondere en kwetsbare soorten in Amsterdam werden aangevoerd, als bezienswaardig getoond en verhandeld. Reptielen worden vrijwel niet genoemd en afgebeeld, behalve een kaaïman uit West-Indië, een doornstaartgame, een groene leguaan en een landschildpad.

Vogels

Er waren veel vogelsoorten in de menagerie. Een aantal opvallende daarvan worden vermeld in de beschrijvingen van bezoekers, de meeste zijn bekend door de afbeeldingen van Jan Velten (afb. 2). Struisvogel en helmcasuaris kwamen in de verzameling voor, evenals pelikanen. Van de reigers zijn vermeld en afgebeeld de blauwe reiger en een gekuifde reiger, wellicht uit tropisch Azië. Verder waren er in 1765 inheemse

19 D.C. Meijer Jr., 'Blauw-Jan', *Amsterdamsch jaarboekje voor geschiedenis en letteren* (1889) 41-48.

Afb. 2. Gouache van Jan Velten van de menagerie van Blauw Jan, ca. 1700 (= p. 10-11 van *Het boek van Blauw Jan*; 545 × 600 mm). Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam.

Foto G. A. de Zeeuw en I. Heystek, Universiteitsbibliotheek.

lepelaars (ook een rose soort uit Suriname) en flamingo's. De enige vermelde water-vogel van deze menagerie is de Chinese gans.

Van de gieren en roofvogels zijn afgebeeld de ook van andere menagerieën bekende koningsgier uit Amerika en de in Europa voorkomende vale gier. Tevens was de Amerikaanse zeearend in de menagerie te zien en deze werd ook afgebeeld, evenals een slechtvalk.

Er werden zeven soorten in het wild levende hoenders afgebeeld: patrijs, steenpatrijs en wellicht rode patrijs, verder bosfazant, zilverfazant, goudfazant, pauwen en het gewone parelhoen. Er waren ook enkele hokko's (*Cracidae*) uit Zuid-Amerika, nl. de helm-hokko (*Pauxi pauxi*) en een *Crax*-soort. De Europese kraanvogel en de kroonkraan waren eveneens aanwezig en zijn ook afgebeeld, evenals een op een waterhoen gelijkende rallensoort, de waterhaan (*Gallicrex cinerea*) uit Zuid-Oost Azië, en een niet nader te determineren bruine ral.

De steltlopers zijn vertegenwoordigd door een tropische lelieloper (*Jacana*) en een pleviersoort, de alken door een papegaaiduiker. In 1727 waren er zes tortelduiven. De familie van de papegaaien is relatief goed vertegenwoordigd. Er zijn in ieder geval halsbandparkieten afgebeeld, een kleine groene Amazonepapegaai met rode snavel (vermoedelijk *Amazona amazonica*) uit Zuid-Amerika, verder een kleine groen-met-rode papegaai (misschien *Agapornis roseicollis*). Voorts zijn er witte kaketoos uit Australië, de kleine geelkuifkaketoos uit de Molukken en de rode zwartkoplori van Ceram en Ambon. Drie soorten ara's worden vermeld, de roodblauwe of rode ara, de groenrode

groenvleugel ara en de blauwe ara, alle uit Midden- en Zuid-Amerika. Vermeldenswaard zijn de afbeeldingen van een Maleise neushoornvogel (*Buceros rhinoceros*) en van verschillende niet per soort herkenbare toekans. Van de uilen is alleen de ransuil afgebeeld.

Verder komen in het *Boek van Blauw Jan* een vrij groot aantal zangvogels voor, de meeste behorend tot de 'echte zangvogels'. Van de kraaien en gaaien was er de Kaapse roek en verder de Europese pestvogel. Er is ook een koningsparadijsvogel uit Nieuw-Guinea getekend. Uit de familie van de spreeuwen zijn er goede tekeningen van de bekende beo die van India tot Indonesië voorkomt en ook nu nog veel in kooien wordt gehouden. Er zijn ook vinkensoorten afgebeeld, zowel van de 'nieuwe wereld', zoals de Noordamerikaanse kardinaal, als van de 'oude wereld', waartoe ook de familie van de tropische prachtvinken behoort. Daarbij zijn verscheidene nog steeds zeer gewaardeerde kooivogels uit Zuid-Oost Azië, zoals de tijgervink (*Amandava amandava*), het witkopnonvinkje (*Lonchura maja*) en nog een andere *Lonchura* soort. Tenslotte bevat het *Boek van Blauw Jan* fraaie tekeningen van de uit Oost-Indië afkomstige rijstvogel (*Padda oryzivora*), een bekende kooivogel, die door de eeuwen heen veel werd meegebracht.

De menagerie van Willem V op Het Kleine Loo.

Geschiedenis

In 1748 kocht Willem IV een landgoed met de landhuizen Kleine Loo en Groote Loo in Voorburg, op een kilometer ten oosten van Den Haag, nabij het paleis Huis ten Bosch. Het jaar daarop werd reeds gestart met de aanleg van een nieuwe menagerie, waarvan de fazanterie het eerst gebouwd werd. Na de dood van Willem IV in 1751 breidde zijn weduwe Anna de menagerie voortdurend uit. Deze prinses en haar zoon prins Willem V waren zeer geïnteresseerd in natuurlijke historie. In 1756 kon prinses Anna haar collectie aanzienlijk uitbreiden door de aankoop van het kabinet van de verwoede verzamelaar Aernout Vosmaer (1720-1799), die o.a. een aanzienlijk deel van de fameuze collectie van Albertus Seba bezat. In hetzelfde jaar benoemde ze Vosmaer tot directeur van het natuurkabinet van de stadhouder. In 1771 volgde zijn benoeming tot directeur van de diergaarde op Het Kleine Loo in Voorburg²⁰.

In 1786 verhuisde Willem V vanwege de onlusten als gevolg van de patriottenbeweging naar Het Loo bij Apeldoorn. In hetzelfde jaar verkocht hij het landgoed met de landhuizen Kleine Loo en Groote Loo en hiermee verdween een groot gedeelte van de kunstig aangelegde lusthof onder de handen van de sloper²¹. De levende have van Het Kleine Loo werd naar Het Loo bij Apeldoorn overgebracht. Tussen 1748 en 1786 waren er dus zowel op Het Loo bij Apeldoorn als op Het Kleine Loo bij Voorburg menagerieën, waarvan die bij Voorburg van veel groter wetenschappelijke betekenis is geweest, aangezien alle exotische dieren in die tijd in Voorburg vertoefden. Zo schreef de Leidse hoogleraar Allamand in 1771:

'..... la ménagerie du Prince d'Orange, qui est peut-être la plus intéressante de l'Europe pour un naturaliste, vu le grand nombre d'animaux rares qu'on y envoie toutes les

20 G. Gorris e.a., *Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg* (Scheveningen 1961)² 162-169; T.H. Lunsingh Scheurleer, 'De stadhouderlijke verzamelingen' in: H.E. van Gelder e.a., *150 jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek, Koninklijk Penningkabinet* ('s-Gravenhage 1967) 9-50; en F.F.J.M. Pieters, 'Notes on the menagerie and zoological cabinet of Stadhouder William V of Holland, directed by Aernout Vosmaer', *Journal of the Society for the bibliography of natural history* 9 (1980) 539-563.

21 A.W. de Vink, 'Voorburgsche buitenplaatsen', *Die Haghe, Bijdragen en mededelingen* (1903) 358-359.

années, tant des Indes orientales, que d'Afrique & d'Amérique'²².

De meest geciteerde bron omtrent de menagerie op het Kleine Loo is Vosmaers boek *Natuurkundige beschrijving eener uitmuntende verzameling van zeldsaame gedierten, bestaande in Oost- en Westindische viervoetige dieren, vogelen en slangen, weleer leevend voorhanden geweest zynde, buiten den Haag, op het Kleine Loo van Z.D.H. den Prins van Oranje-Nassau* dat tussen 1766 en 1804 in 34 afleveringen te Amsterdam verscheen en waarvan ook een Franstalige editie het licht zag. Het boek is ook wel bekend onder de gegraveerde titel *Regnum animale*. Vosmaer beperkte zich hierin bewust tot de beschrijving van tot dan toe onbekende of nagenoeg onbekende diersoorten. De Leidse hoogleraar Allamand, die een nieuwe, te Amsterdam uitgegeven Franstalige editie van de befaamde dierenencyclopedie van Buffon bewerkte, citeerde Vosmaer vaak in de supplementen die hij toevoegde en beschreef ook nog andere nieuwe dieren uit de menagerie van de stadhouder. Ook Buffon zelf nam vaak Vosmaers en Allamands beschrijvingen weer over in zijn supplementen. De beroemde uit Berlijn afkomstige zoöloog Peter Simon Pallas beschreef ook verscheidene soorten uit de menagerie van de stadhouder (en uit die van Blauw Jan) in zijn *Miscellanea zoologica* ('s-Gravenhage 1766) en *Spicilegia Zoologica* (Berlijn 1767-1780).

De tweede belangrijke bron vormen de meer dan honderd tekeningen, aquarellen en olieverfschilderijen van Aart Schouman 'overkünstig schilder in oly- en waterverw', die van 1753 tot zijn dood in 1792 in Den Haag woonachtig was²³. Het ligt voor de hand dat Schouman de meerderheid van de uitheemse soorten die hij afbeeldde heeft gezien en getekend in de menagerie te Voorburg of in het bijbehorende kabinet, dat hij veelvuldig bezocht. De inheemse vogelsoorten kan hij ook elders gezien hebben. Er zijn veel soorten bij, die in de 18e eeuw o.a. op de vinkenbanen geregeld werden gevangen en verhandeld. Deze soorten werden ook in volières en menagerieën gehouden, ongetwijfeld ook in die te Voorburg.

Vaak waren Schoumans tekeningen bedoeld als voorstudies voor wandschilderingen, waarvan die in paleis Huis ten Bosch vooral vermelding verdienen. De op deze schilderijen afgebeelde zoogdieren en vogels zijn stellig aanwezig geweest in de menagerie of in het kabinet van prins Willem V. De meeste afgebeelde soorten worden ook vermeld in Vosmaers boek en in beschrijvingen van bezoekers. Toch zijn er op deze wandschilderingen enkele soorten zoogdieren en een tiental vogels afgebeeld die uit andere bronnen niet bekend zijn. Het gaat daarbij zowel om inheemse als om enkele uitzonderlijke uitheemse soorten. Hiervoor is nader specialistisch onderzoek nodig, dat zeker de moeite waard is.

Schouman vervaardigde overigens ook 22 van de 36 sepia-tekeningen die tot voorbeeld moesten dienen voor de gravures van Vosmaers boek over de menagerie in Voorburg. De meeste van deze oorspronkelijke tekeningen voor het boek, namelijk 24, bevinden zich in de collectie van de Artis Bibliotheek. Deze tekeningen zijn voor de systematische dierkunde buitengewoon interessant, omdat hieronder verscheidene afbeeldingen van type-exemplaren van nieuw beschreven diersoorten, zogenaamde 'iconotypen' te vinden zijn²⁴. Een nieuwe soort wordt namelijk beschreven aan de hand van een type-exemplaar, het z.g. holotype. Een afbeelding van een holotype noemt men een iconotype. Veel holotypes uit de 18e eeuw zijn thans verloren gegaan, bijvoorbeeld het

22 J.N.S. Allamand, 'Additions de l'éditeur de Hollande' in: Buffon & Daubenton, *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du cabinet du roi* 15 (Amsterdam 1771) 45-77. Citaat uit het artikel over de tapir, p. 67.

23 Voor biografische en kunsthistorische gegevens over Aart Schouman (1710-1792) zie L.J. Bol, 'Aart Schouman: 'overkünstig schilder in oly- en waterverw', *Tableau. Fine Arts Magazine* 8 (1986) nr. 4 68-74, nr. 5 38-45, nr. 6 40-45.

24 Voor de zoogdierillustraties voor Vosmaers boek in de collectie van de Artis Bibliotheek zie

Afb. 3. Aquarel van Aart Schouman met exotische vogels en Indische antilopen in de diergaarde van prins Willem V op Het Kleine Loo (290 × 363 mm). Fondation Custodia, Collection Frits Lugt (Parijs). Duidelijk herkenbaar zijn, van rechts naar links: toekan, koningsgier, blauwgele ara, kroonduif, secretarisvogel, gladnekibis, paartje Indische antilopen, witte kaketoë en flamingo. Foto Fondation Custodia.

opgezette wrattenzwijn uit het kabinet van de stadhouder. Gelukkig zijn hiervan vaak de iconotypen bewaard gebleven, zoals de aquarellen van Aart Schouman en andere illustrators van Vosmaers boek. In de Artis Bibliotheek zijn overigens ook verscheidene tekeningen van Schouman aanwezig die niet in Vosmaers boek gebruikt zijn (zie b.v. afb. 4). De grootste ons bekende collectie van aquarellen van Schouman bevindt zich in de Fondation Custodia te Parijs²⁵. Een hiervan is gereproduceerd in afb. 3.

Tenslotte vormen de verslagen van reizigers die de menagerie bezochten belangrijke bronnen van onderzoek. In Engel worden ze allemaal opgesomd, voor zover ze gepubliceerd zijn. Als eerste noemen wij de Engelse zoöloog Thomas Pennant, die in 1765 een 'tour on the continent' maakte. Uit zijn dagboek citeren wij zijn bezoek aan de menagerie en Schouman:

[July] 30th. Accompanied Doctor Pallas, a very ingenious young man from Berlin, to Mr Schouman's, an excellent painter of beasts and birds in oil and water colors. Took a list of several which I want, — Great Owl. Sort of Nightingale. Young Cuckoo. Ruffe and Reeve. Kol eend a Duck, male and female. Teal. Hook bill Duck. Een Zee Coot. My new Guillemot. Wild Goose. Brent Goose Bernacle. Three small Divers. Ermine.

P. Tuijn en P.J. van der Feen, 'On some eighteenth century animal portraits of interest for systematic zoology', *Bijdragen tot de Dierkunde* 39 (1969) 69-79; en voor de vogelillustraties F.F.J.M. Pieters, 'Notes on the menagerie'.

25 Het betreft meer dan 100 aquarellen, die in 1923 door Frits Lugt werden verworven. Deze zijn in 1982 geëxposeerd in het Institut Néerlandais te Parijs en door ons bestudeerd. Zie M.D. Haga, *La volière imaginaire. Aquarelles d'oiseaux par Aert Schouman (1710-1792)* cat. tent. Fondation Custodia, Collection Frits Lugt, Institut Néerlandais (Parijs 1982).

Tragulus. Little Goat. Grey Squirrel. Two black Monkeys. Paca. Mungos Civet Cat. Little Antelope at the Menagery. Boar at d[itt]o.

Doctor Pallas dined with me; after dinner he took me in a chaise to Little Lo, a small house belonging to the Prince of Orange. Near it is the Menagery; saw in it the Psophia Linnaei, the Touraca. Antelopes from Bengal, the females of which have no horns; they breed in the Menagery. A very small Antelope with strait horns. The Axis or spotted Deer with Trifurcated horns, a sort of Stag from Bengal; a larger made Doe of the fallow Deer from Greenland. A very odd Hog with a very callous broad snout, and vast warts under its eyes, and callosities on its cheeks²⁶.

Ook is de opsomming van dieren in het dagboek van Carl Heinrich Titius uit 1777 interessant, omdat hij relatief veel soorten noemt²⁷. Uit alle opsommingen blijkt dat er geen verscheurende dieren, die bij mogelijke ontsnapping gevaar voor de omgeving konden opleveren, werden gehouden; op één uitzondering na: een vervaarlijk uitziend wrattenzwijn dat aanvankelijk heel tam was (zie het desbetreffende hoofdstuk bij Vosmaer). Van dit dier werd een fraaie aquarel geschilderd door Schouman, die nagegraveerd werd voor Vosmaers boek. Het was de eerste van zijn soort die levend Europa bereikte. Pallas wijdde in hetzelfde jaar als Vosmaer (1766) een wetenschappelijke beschouwing aan deze nieuwe diersoort, die hij *Aper aethiopicus* ('Ethiopisch wild zwijn') noemde, met (alweer) een begeleidende gravure naar het aquarel van Schouman. Schoumans aquarel is dus een iconotype. Nadat dit wrattenzwijn zijn oppasser levensgevaarlijk verwond had, werd het afgevoerd naar de menagerie van Blauw Jan. Deze menagerie hield namelijk wel verscheurende dieren.

De levende have

In het begin werden voornamelijk goud- en zilverfazanten gehouden en ook gefokt. Door uitwisseling en ruil verkreeg men op den duur ook andere soorten in de menagerie. Er werden bijvoorbeeld fazanten geruild — althans daarover werd onderhandeld — voor o.a. een purperreiger of Bengaalse antilopen of damherten²⁸. In 1771 werd de menagerie, met de benoeming van Aernout Vosmaer tot directeur, een echte diergaarde met bijbehorend kabinet. Sinds die tijd tot de opheffing in 1786 herbergde de diergaarde vele exotische dieren, namelijk ongeveer 50 soorten zoogdieren en zeker meer dan 30 vogelsoorten. Ook waren er enkele rassen van gedomesticeerde schapen, geiten, hoenders en duiven.

De exotische dieren waren voornamelijk afkomstig uit Zuid-Oost Azië, Zuid-Afrika en Amerika, vooral tropisch Zuid-Amerika. Dit waren de gebieden waarmee Holland in die tijd nauwe handelsbetrekkingen had. Wij volstaan hier met een overzicht van de belangrijkste en karakteristieke soorten. Dit is van belang, omdat — net als bij de menagerie van Blauw Jan — ondanks de vele publikaties over de menagerieën er niet één is die een min of meer volledig overzicht geeft van alle aanwezige diersoorten.

Zoogdieren

Het valt op dat er grote verschillen zijn tussen de zoogdiervverzamelingen van Blauw Jan in de stad Amsterdam en die van de meer in het landelijke gebied buiten 's-Gravenhage gelegen menagerie te Voorburg. Dit houdt wellicht verband met de beschikbare ruimte

26 T. Pennant, *Tour on the continent 1765* edited with notes by G.R. de Beer (Londen 1948) 162.

27 De opsomming van Titius is integraal geciteerd in Evers, 'Menagerie van prins Willem V'.

28 G. Gorris e.a., *Dorp aan de Vliet*; hierin werden gegevens uit het archief van de Nassause Domeinraad verwerkt.

en de inrichting ervan en stellig ook met de belangen en interesses van de eigenaren en beheerders. De zwaartepunten lagen in Voorburg anders dan in Amsterdam. Er worden van Voorburg geen spectaculaire grote roofdieren vermeld. Er zijn wel kleinere roofdieren, zoals de Bengaalse tijgerkat (*Felis bengalensis*) en een tijgergenetkat (*Genetta tigrina*). Er waren in de menagerie ook mangoesten en civetkatten, o.a. een ichneumon als 'krokodillendoder' uit Oost-Indië en het stokstaartje uit Zuid-Afrika. Wellicht was er ook een civetkat van Madagascar. Aparte vermelding verdient de kinkajou, een wasbeerachtig roofdiertje (*Potos flavus*) uit Noord-Amerika.

De apen waren vertegenwoordigd door soorten uit Oost-Azië, India, Ceylon, Afrika en Zuid-Amerika. De orang oetan — de eerste die levend Europa bereikte — kwam uit Borneo, er waren kroonapen van Java, een leeuwaap van Ceylon, zogenaamde groene apen met lange staarten van Kaap de Goede Hoop en een kapucijnaap (*Cebus*) van Suriname. Als zeer bijzondere soort komt daarbij de grote plumpe lori uit Bengalen, *Nycticebus coucang bengalensis*. Deze werd door de beschrijving van Vosmaer voor het eerst in de wetenschap bekend. Op een schilderij van Schouman in Huis ten Bosch is nog een ander halfaapje te zien, namelijk de bonte maki of vari (*Lemur variegatus*) uit Madagascar.

De hoefdieren van de menagerie vormden eveneens een bijzondere collectie, afkomstig van verschillende werelddelen. Het meest vermaard waren die uit Kaap de Goede Hoop, met o.a. de witstaartgnoe (*Connochaetes gnou*) die indertijd nieuw voor de wetenschap was. Verder waren er de Kaapse elandantilope (*Taurotragus oryx*), de grote koedoe (*Tragelaphus streptoceros*), de springbok (*Antidorcas marsupialis*) en een duikerbok (*Sylvicapra grimmia coronata*). Van de Kaap was ook het wrattenzwijn afkomstig dat toen voor het eerst werd beschreven. Uit Bengalen kwamen de sierlijke Indische antilopen (*Antelope cervicapra*), die in de menagerie goed gedijden en tot een kleine populatie uitgroeiden.

Er waren ook verscheidene soorten herten in de menagerie, o.a. de gevlekte axiserten (*Axis axis*) uit India, damherten uit Zuid-Europa, kleine herten uit het noorden van Noord-Amerika (soms aangeduid als damherten van Groenland) en kleine herten uit Suriname. Ook een Zuidamerikaanse tapir maakte deel uit van de menagerie. De paardachtigen waren vertegenwoordigd door Kaapse zebra's, toen woudezels genoemd, en de nu reeds lang uitgestorven quagga's. Tenslotte was de menagerie beroemd vanwege de twee Ceylonese olifanten Hans en Parkie. Deze verhuisden in 1786 mee naar de menagerie van Het Loo te Apeldoorn en werden in 1798 als oorlogstrofeeën Parijs binnengebracht.

Er waren in Voorburg nog meer interessante dieren te bewonderen. Speciale vermelding verdienen de 'Oostindische springhazen', alias kleine kangoeroes en de met hen verwante koeskoes (*Phalanger*), toen 'Oost Indische Boschrot' genoemd, afkomstig uit Oost-Indië. Uit Zuid-Afrika waren ook een drietal exotische 'mollen' afkomstig, o.a. de fraaie Kaapse goudmol (*Chrysochloris asiatica*), die in het kabinet bewaard werd. De knaagdieren waren vertegenwoordigd door een gewoon stekelvarken en de Kaapse springhaas (*Pedetes capensis*) waarvan Schouman in 1778 een fraaie aquarel maakte (afb. 4). Deze soort werd in hetzelfde jaar voor het eerst beschreven door J.R. Forster, die er zes levend in de menagerie van de Oost-Indische Compagnie aan de Kaap de Goede Hoop gezien had²⁹.

29 J.R. Forster, 'Beschreibung des Thieres Yerbua capensis, mit Anmerkungen über das Genus: Yerbua', *Der Königl. Schwedischen Akademie der Wissenschaften Abhandlungen, aus der Naturlehre, Haushaltungskunst und Mechanik, auf das Jahr 1778* 40 (1783) 103-112. Voor de menagerie van de Kaap zie Loisel, *Histoire des ménageries* II 54-55.

Afb. 4. Aquarel van Aart Schouman van een Kaapse springhaas uit 1778 (199 × 148 mm). In verso staat met inkt geschreven: 'De springhaas levensgroot als een ordinaar haas of konijn in de diergaarde van Z.H.' Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam. Foto L.A. van der Laan, Zoölogisch Museum Amsterdam. Gezien de vreemde houding is hoogstwaarschijnlijk een opgezet exemplaar afgebeeld. De signatuur van Schouman is volgens Schouman-expert L. J. Bol authentiek.

Vogels

De menagerie is ook zeer bekend geweest vanwege zijn zeldzame exotische vogels. De gegevens betreffende de soorten en aantallen zijn echter onvolledig. Vosmaer heeft zelf een aantal beschreven en omtrent deze zijn wij goed ingelicht. Er waren echter veel meer vogelsoorten aanwezig. De schilder Schouman heeft er vele soorten geschilderd, ook welke niet speciaal voor de wetenschap werden beschreven. Deze natuurgetrouwe, nauwkeurige afbeeldingen van Schouman zijn van groot belang voor de wetenschap en voor onze kennis van de soortenrijkdom en verscheidenheid in de menagerie. Er zijn vele en belangrijke bezoekers geweest in de menagerie, die daarna in hun publikaties hun indrukken weergaven. Daaruit blijkt steeds hoe belangrijk de diergaarde te Voorburg ook voor de vogels was.

De menagerie was in het begin van zijn bestaan gericht op het houden en fokken van fazanten, vooral de goud- en de zilverfazant; de gewone bosfazant zal er ook wel aanwezig zijn geweest. Als enige andere exotische hoendersoorten worden Kaapse patrijzen genoemd. Dat kunnen frankolijnen (*Francolinus*) zijn geweest. Zoals dat in andere menagerieën het geval was werden in Voorburg ook verschillende hoender-rassen, o.a. krielkippen en pauwen, gehouden. Er waren weinig watervogels; in ieder geval waren er flamingo's, pelikanen en enkele eenden.

Een bijzondere soort was wat toen genoemd werd de Kaapse boskalkoen of naakthalzige nimmerzat, nu bekend als de gladnekibis (*Geronticus calvus*) uit Zuid-Afrika. Deze werd afzonderlijk door Vosmaer beschreven. Aansluitend kunnen de forse hokko's uit Suriname worden genoemd en de Zuidamerikaanse trompetvogel (*Psophia crepitans*), die ook in andere menagerieën werden aangetroffen en vaak op schilderijen afgebeeld. Er waren ook kraanvogels in de collectie, zoals de Numidische jufferkraan, afkomstig uit Turkije, en de zelden in menagerieën voorkomende grote Kaapse lelkraanvogel (*Bugeranus carunculatus*).

Er leefden bijzondere duiven in de menagerie, o.a. de prachtige kroonduif (hier afkomstig van Banda) en een niet nader te determineren toekan. Ook waren er diverse papegaaien, waarvan de grote edelpapegaai (*Electus roratus*) met een naar Vosmaer genoemde ondersoort (*Electus roratus vosmaeri*) bijzonder vermeldenswaard is. Op een aquarel van Schouman (afb. 3) staan o.a. een witte kaketoer en een blauwgele ara afgebeeld. Ook was er in 1765 een toerako.

In Voorburg waren vier soorten ijsvogels: twee Amerikaanse, namelijk de grote glansvogel (*Jacamerops aurea*) en de groene jacamar (*Galbula galbula*); één Oostindische, de rode drieteenijsvogel (*Ceyx erithacus erithacus*); en de gewone Europese ijsvogel. Het is wel mogelijk dat de drie eerstgenoemde uitheemse ijsvogeltjes alleen in het kabinet 'geleefd' hebben. De 'Amerikaanse lyster, quereiva genaamd', uit Brazilië (thans cotinga van Cayenne genaamd) was opgezet aangekocht, zo laat Vosmaer ons tussen de regels door weten. Of de bekende oranje rotshaan uit Suriname (*Rupicola rupicola*) in de menagerie geleefd heeft, is niet zeker; hij bevond zich in elk geval in het museum van de stadhouder. Tenslotte was er in de collectie ook een 'Indische bonte raaf' (waarschijnlijk een schildraaf) en een secretarisvogel uit Zuid-Afrika, die indertijd nieuw voor de wetenschap was.

De menagerieën van de 20e eeuw

De menagerie van Schönbrunn bij Wenen, die uit 1752 dateert, is de oudste die thans nog bestaat. Zij werd door keizer Frans I gesticht op instigatie van zijn lijfarts, Gerard van Swieten. De Hollandse hortoloog Adrianus Augustinus Stekhoven, die een kwekerij aan het Schelpenpad aan de zuidzijde van Leiden had (thans Schelpenkade), werd als opzichter bij de tuinaanleg aangetrokken. Het architectonische ontwerp was deels geïnspireerd door de diergaarde van Versailles, deels door die van Belvédère, die eveneens bij Wenen gelegen was³⁰. Later kreeg Stekhoven ook de leiding over de menagerie. Hij overleed in 1782 op 77-jarige leeftijd te Hietzing bij Wenen. Hieruit blijkt de faam die van Holland uitging op het gebied van menagerieën.

In de loop van de 19e en 20e eeuw zijn uit de vroegere menagerieën instituten geëvolueerd, die hun tradities voortzetten. Er werden diergaarden en zoölogische en

30 Giese 'Die ersten 100 Jahre des Schönbrunner Tiergartens' 49 en 64. Biografische gegevens omtrent Stekhoven (in de Oostenrijkse literatuur meestal Adrian van Stekhoven genoemd) ontleenden wij aan een brief van zijn nazaat dr. J.H. Schuurmans Stekhoven aan prof. dr. H. Engel, gedateerd 29 juni 1938. Deze brief bevindt zich in het biografisch archief van de Artis Bibliotheek onder Stekhoven (Adrianus Augustinus).

botanische tuinen ingericht en ontwikkeld, die nu net zo vermaard zijn als de menagerieën van toen. De kabinetten ontwikkelden zich tot de huidige musea en de daarbij behorende bibliotheken, nog steeds onmisbare schatkamers voor wetenschap en onderwijs.

Deze instellingen hebben grotendeels dezelfde functies als de menagerieën van vroeger, maar in verschillende opzichten zijn de accenten verlegd. De studie van de 'soorten', de taxonomie, en hun geografische verspreiding is nog steeds van groot belang, maar daarnaast hebben de dierentuinen belangrijke functies gekregen op het gebied van het onderzoek van het gedrag (de ethologie) en ook van de relaties van het dier en zijn omgeving (de ecologie).

Dankwoord en verantwoording

Wij zijn veel dank verschuldigd aan mevr. L.R.M. van Everdingen-Meyer, prof. dr. P. Smit en wijlen prof. dr. H. Engel vanwege stimulerende discussies en aan dr. P.J.H. van Bree en drs. C.S. Roselaar voor hulp bij het determineren van resp. zoogdier- en vogelsoorten. Onze eigen determinaties hebben wij te danken aan de 20e eeuwse dierenencyclopedie van Grzimek, die via Brehm (in de 19e eeuw) de opvolger is van de befaamde dierenencyclopedie van Buffon uit de 18e eeuw.